

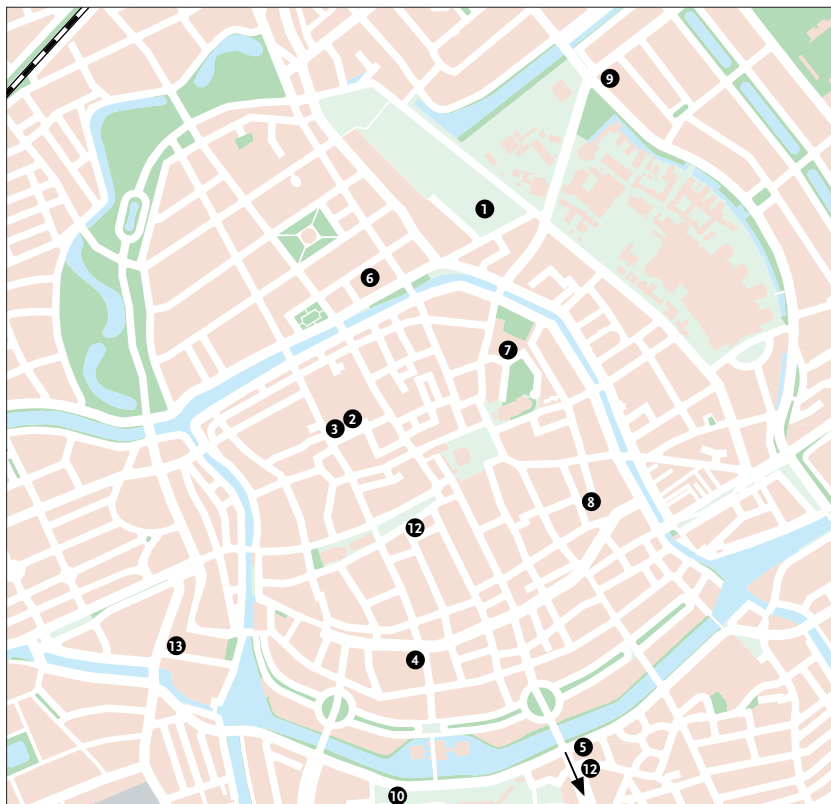
Jaarverslag restauraties in 2008

Berend Raangs en Joris van Haften

Inleiding

In dit jaarverslag geven wij u een bloemlezing van de herstelwerkzaamheden aan monumenten in het jaar 2008. In tegenstelling tot de groei van het aantal gemeentelijke monumenten van 214 naar 412 daalde het totaal aantal aanvragen voor het wijzigen van een monument van 158 naar 136. Traditiegetrouw gaan we in dit jaarverslag in op ongeveer 10 procent hiervan (afb. 1) De meeste vergunningaanvragen bij zowel rijks- als gemeentelijke monumenten hadden betrekking op groot onderhoud en kleine wijzigingen. Dit laat zien dat de beoogde instandhoudingsdoelstelling van rijk en gemeente in toenemende mate wordt gerealiseerd.

In november 2008 gaf minister Plasterk in *Een lust, geen last* zijn voorlopige standpuntbepaling over de modernisering van de monumentenzorg. In de daar-

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de ligging van de in dit hoofdstuk behandelde gebouwen.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

opvolgende beleidsbrief *Modernisering Monumentenzorg* heeft de minister drie pijlers geformuleerd waarop de nieuwe monumentenzorg moet gaan rusten.

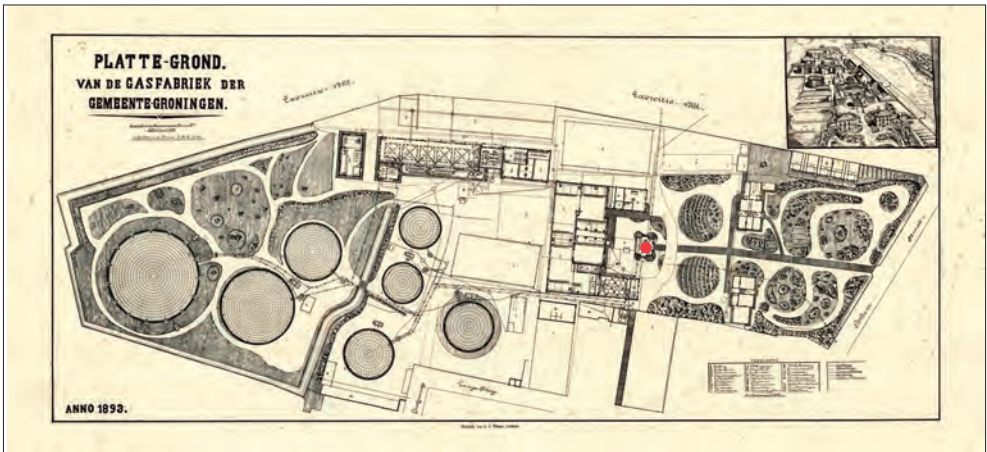
De eerste betreft de al lang bestaande wens om de cultuurhistorische belangen beter te verankeren in de ruimtelijke ordening. De minister wil via de nieuwe Wet ruimtelijke ordening regelen dat de cultuurhistorie aan de voorkant in het ruimtelijke ordeningsproces een plaats krijgt in structuurplannen en bestemmingsplannen. Dit is een goed initiatief, waarmee op rijksniveau de verkokering tussen de verschillende ministeries hopelijk kan worden doorbroken en de cultuurhistorie binnen de gemeentelijke organisatie meer voet tussen de deur krijgt. De cultuurhistorie kan hierdoor bovendien zijn vleugels uitslaan, van minder dan één procent van het landsoppervlak – de beschermde stads en dorpsgezichten – naar het gehele land.

Als tweede pijler wil de minister krachtiger en eenvoudiger regelgeving. Hij vindt bovendien dat eigenaren meer zeggenschap moeten krijgen over hun monumenten. Over het belang van het eerste punt zal iedereen het met hem eens zijn. Met betrekking tot de toegevoegde waarde van meer zeggenschap van monumenteneigenaren staan in dit jaarverslag twee voorbeelden, Marktstaat 12 en Westerkade 15, die laten zien dat daar vraagtekens bij moeten worden geplaatst.

De derde pijler richt zich op het bevorderen van herbestemmingen. Veel bijzondere monumentale gebouwen, zoals kerken en watertorens, maar ook portiekflats uit de jaren vijftig van de vorige eeuw verliezen hun functie en komen leeg te staan. Het daarop volgende verval leidt tot verlies van cultuurhistorie. Het in 1999 vastgestelde rijksbeleid *Belvedere*, waarbij vanuit verschillende ministeries wordt gestuurd op ‘behoud door ontwikkeling’ was inspiratiebron voor een actief herbestemmingsbeleid. In Groningen heeft de gemeenteraad reeds in 1996 het *gemeentelijke kanjerplan* vastgesteld. Een plan voor revitalisering en herbestemming van grote monumentale, dikwijls hun functie verliezende gebouwen zoals scholen, kerken, universitaire laboratoria, overdekte zwembaden, pakhuizen en fabrieksgebouwen. Gedurende de afgelopen twaalf jaar is het plan uitgevoerd. Bijna 50 van de ruim 80 monumentale gebouwen die door de raad als potentiële gemeentelijke kanjer waren bestempeld zijn intussen gerevitaliseerd en gerestaureerd. Groningen vormt dus een mooi voorbeeld voor de minister.

1. Bloemstraat 36, Regulateurshuis voormalige gasfabriek (Rijksmonument/RM)

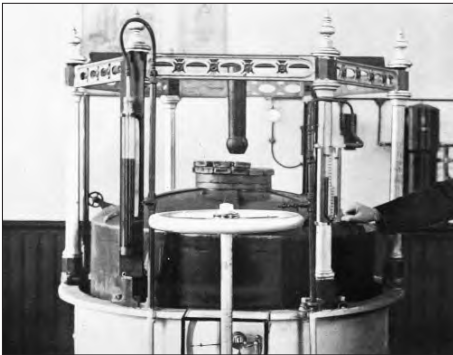
Zoals veel steden kreeg ook Groningen in de 19e eeuw een gasfabriek. In een gasfabriek wordt door middel van droge destillatie – verhitting zonder toetreden van zuurstof – uit steenkool lichtgas en cokes verkregen. De nieuwe fabriek werd opgericht na een lange discussie over de gevaren ervan. Ze werd gevestigd op een terrein ten oosten van het Boterdiep tussen de Bloemstraat en de Professoorensteeg, tegen de 17e-eeuwse vestingwerken. Vanaf 1 november 1854 produceerde de fabriek gas, dat aanvankelijk voornamelijk werd gebruikt voor (straat)verlichting. Hiertoe was in 1854 al ruim 14 km hoofdleiding door de stad aangelegd en waren meer dan 600 ‘gasvlammen’ geïnstalleerd. Overigens had de fabriek toen nog een geringe omvang en zag ze er in een parkachtige aanleg nog tamelijk onschuldig uit. Volgens het bestek uit 1853 bestond het complex in aanleg uit een stokerij, twee kolenloodsen, een cokesloods, een schoorsteen, twee andere loodsen, twee waterkuipen, twee afsluitputten, een proefwaterkuip, een teerput en twee regenbakken. En verder een condensor, zuivertoestellen, een waskist, een cokestoren, een zuiverhuis en drie gashouders die met buizen verbonden

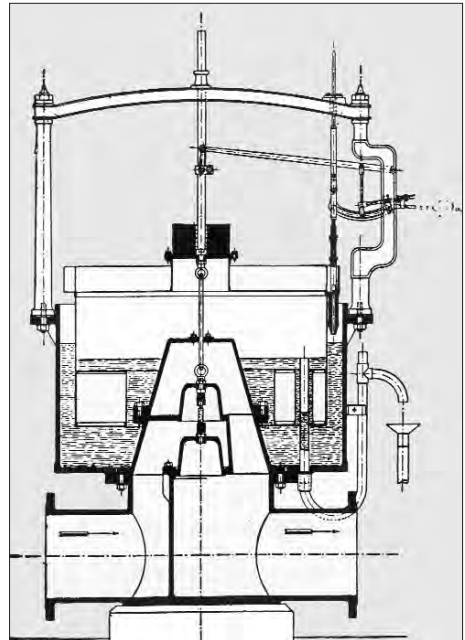
Afb. 2. Plattegrond van de Gasfabriek in 1893 met, in rood aangegeven, het in 1892 toegevoegde Reguleurshuis.
Fotolitho door G.J. Thieme, collectie RHC Groninger Archieven.

waren aan de regulator. Ook werden op het terrein twee woningen gebouwd, een directeurswoning en een boekhouders- en opzichterswoning. Na een jaar waren al meer dan 2000 particulieren en bedrijven aangesloten op het gas van de fabriek. Door de stijging van het gebruik werd de fabriek vanaf 1865 herhaaldelijk uitgebreid (afb. 2)¹.

Omdat het leidingnet steeds omvangrijker werd, moest in 1892 een nieuwe gasdrukregelaar in gebruik genomen worden. De installatie (afb. 3 en 4) werd geplaatst in een speciaal hiervoor ontworpen gebouwtje (Groningse architect K.H. Holthuis). Dit zogenaamde Reguleurshuis werd gebouwd aan de zuidzijde van het symmetrische hoofdgebouw van de fabriek. Dit sierlijke gebouwtje

Afb. 3. Gasdrukregulator in het Reguleurshuis. De lambrisering op de achtergrond is tot op heden nog aanwezig.
Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 4. Schematische tekening van een dergelijke gasdrukregulator.
Tekening: collectie RHC Groninger Archieven.

1. Blouw en Klaverdijk 1992.

is in 1921 aan de zuidzijde uitgebreid ten behoeve van de huisvesting van de portier. Deze uitbreiding die in eigen beheer werd uitgevoerd, is qua vormgeving identiek aan het oorspronkelijke ontwerp uit 1892. Bij de viering van het 100-jarig bestaan van de fabriek is boven de deur in de zuidgevel een door Anno Smith vervaardigd tegeltableau aangebracht.

Afb. 5. De gasfabriek in 1961, gezien vanaf de bolgashouder in zuidelijke richting. Rechts op de foto, de behouden dubbele bedrijfshal. Foto: P.H. Blouw, collectie RHC Groninger Archieven.

De fabriek groeide in de loop der jaren uit tot een enorm complex (afb. 5). Na sluiting van de fabriek in 1961 – door de komst van het aardgas – vormde de bodemvervuiling een probleem dat een nieuwe ontwikkeling op het terrein lang in de weg zat. De noodzakelijke sanering leidde er uiteindelijk toe dat bijna alle gebouwen van de gasfabriek moesten worden gesloopt. Na veel discussie bleek het mogelijk om het Regulateurshuisje en de dubbele bedrijfshal overeind te houden als schamele resten van het eens zo omvangrijke complex. Beide zijn in 1994 aangewezen als rijksmonument. Ook de arbeiderswoningen Bloemsingel 2 t/m 8 konden worden behouden; zij zijn in 2007 voorbeschermd als gemeentelijk monument.

Na de overdracht van het Regulateurshuis aan het NV Groninger Monumentenfonds is de restauratie ter hand genomen. De werkzaamheden betroffen met name de uitvoering van omvangrijk achterstallig onderhoud. Daarbij is veel aandacht besteed aan het herstel van de detaillering van goten en dakafwerking. De reconstructie van de oorspronkelijke kleurige afwerking was mogelijk omdat deze nog compleet aanwezig was op de gevel achter de uitbreiding van 1921 (afb. 6).

Afb. 6. Het Regulateurshuis na herstel in 2008.
Foto: Berend Raangs, collectie Dienst
RO/EZ.

2. Broerstraat 5, Academiegebouw (RM)

Het huidige Academiegebouw is de vervanger van het in 1906 door brand verwoeste neoclassicistische gebouw uit 1857. Het in neomaniëristische stijl ontworpen gebouw is een ontwerp van rijksbouwmeester J.A. Vrijman dat in de jaren 1907-1909 op de fundamenteën van zijn voorganger werd gerealiseerd². Het gebouw heeft een naar de Broerstraat gekeerd monumentaal symmetrisch front met in het midden een vijf traveeën brede ingangspartij. Centraal hierboven is de aula gesitueerd. Vijf enorme vensters in de voorgevel brengen daar het daglicht

Afb. 7. Het academiegebouw in 1909, aquarel van H.M.J. Missët. Collectie: RHC Groninger Archieven.

2. Raangs en Van Haaften 2003, 52-54.

binnen. Op een aquarel uit 1909 is het dan pas voltooide bouwwerk afgebeeld. Hierop is te zien dat de vensters van de aula oorspronkelijk blank waren beglaasd (afb. 7). Daarin kwam verandering toen koningin Wilhelmina op 4 november 1938 de universiteit een gebrandschilderd glas-in-loodraam schonk uit erkentelijkheid voor het eredoctoraat dat zij in 1914 had ontvangen. Dit geschenk betreft het middelste raam van de aula, boven de balkondeur. De voorstelling verbeeldt de klassieke wijsheid en de moderne wetenschap. In de onderhoeken staan de wapens van de Stad en de Ommelanden. Het raam is ontworpen en gemaakt door Ploeg-schilder en -glazenier Johan Dijkstra³. Universiteit en gemeente waren zo tevreden over het resultaat, dat besloten werd om ook de andere vier ramen van gebrandschilderd glas te voorzien. Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog werd het laatste raam pas in 1951 aangebracht. De vensters tonen de kerstening van het noorden, het kloosterleven in de middeleeuwen, de rol die noordelijke geleerden als Wessel Gansfort, Praedinius en Agricola hebben gespeeld bij de verbreiding van het Humanisme en de Reformatie en tot slot belangrijke geleerden van de universiteit zelf met onder meer Ubbo Emmius, de eerste rector magnificus⁴. In loop der tijd zijn de ramen sterk vervuild en op een aantal plaatsen beschadigd en vervolgens provisorisch hersteld. Omdat de bevestigingsconstructie gebreken vertoonde, zijn loodstrippen op diverse plaatsen onder spanning komen te staan en uitgescheurd. Een en ander werd steeds storender en problematischer. Daarom heeft de Rijksuniversiteit in 2007 besloten de 69 glas-in-loodpanelen uit te laten nemen, schoon te laten maken en te laten restaureren. De later aangebrachte sterk vergeelde waterkerende laklaag is daarbij met water afgestoomd. De gebroken glasplaatjes zijn gelijmd en niet meer te herstellen glas is vernieuwd en opnieuw gebrandschilderd. De nieuwe glasplaatjes zijn onder de loodstrips van datum voorzien, waardoor ze altijd van de oorspronkelijke te onderscheiden zijn. Tevens zijn de bindroeden vernieuwd en waar nodig zijn de ramen opnieuw verlood. De restauratie is uitgevoerd door Bloem glazeniers uit Hoogezand.

3. Broerstraat 9, Universiteitslaboratorium (Gemeentelijk Monument/GM)

Het voormalig Hygiënisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit is in 1883 gebouwd naar ontwerp van rijksbouwmeester J. van Lokhorst in neorenaissancestijl. Omdat de beschikbare ruimte aan het Broerplein beperkt was, kreeg dit nieuwe laboratorium een enigszins weggemoffelde plaats aan de linker zijde van het neoclassicistische Academiegebouw uit 1857. Het Laboratorium voor Hygiëne werd in 1884 in gebruik genomen. Dokter A.P. Fokker was lid van een groep medici die zich onder meer inzette voor de verbetering van de sanitaire voorzieningen in de Nederlandse steden. In 1877 heeft hij in Groningen een hooglerschap in dit vakgebied aanvaard, dat in die tijd in Nederland uniek was. Zijn laboratorium was aanvankelijk elders in de stad ondergebracht in afwachting van het gereedkomen van het nieuwe onderkomen.

De monumentale symmetrische bakstenen voorgevel kreeg een strenge, regelmatige indeling met smalle vensters. De uitgebouwde eindgevels hebben toppen die afgedekt zijn met natuurstenen platen en een bekroning met beelden. De gevels zijn verfraaid met natuurstenen ornamenten, lijsten en banden.

3. Van der Ploeg 1996, 157-164.

4. Smit 2006, 40-45.

Afb. 8. Broerstraat 9, fronton boven ingang, detail, vóór herstel. Foto: Jurriens, Groningen.

Afb. 9. Broerstraat 9, fronton boven ingang, detail, na herstel. Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

De hoofdingang wordt geaccentueerd door een omlijsting van natuursteen in de vorm van twee halfzuilen die een segmentboogvormig fronton dragen. In het fronton is in hoogrelief de godin Hygieia met attributen afgebeeld. Grote delen van het interieur dateren nog uit de oorspronkelijke bouwtijd. Onderdelen hiervan waren al in 2001 hersteld⁵.

De onderhoudstoestand van het gebouw bleek bij inventarisatie zeer te wensen over te laten. Vooral de schade aan het natuursteenwerk was zorgwekkend, met name de ornamenten die vervaardigd waren uit Udelfanger zandsteen. Deze steensoort gaat in de loop der tijd snel achteruit als gevolg van winderosie. De banden van Bentheimer zandsteen verkeerden nog in goede staat. Op plaatsen waar onherstelbare schade was ontstaan, is de Udelfanger zandsteen vervangen. Indien mogelijk is de zandsteen gerepareerd en aangeheeld met een instant reparatiemortel. Het beeld van Hygieia in het fronton was zo zwaar aangetast dat is overwogen om hiervan een replica te laten maken (afb. 8). Uiteindelijk is toch besloten het beeld met reparatiemortel te herstellen (afb. 9). Overigens zijn ook herstelwerkzaamheden uitgevoerd aan dakbedekkingen, gootbekledingen en hemelwaterafvoeren. Als afsluiting van de werkzaamheden is het schilderwerk in de oorspronkelijke kleuren hersteld (afb. 10).

5. Raangs en Van Haaften 2002, 59-60.

Afb. 10. Broerstraat 9 entree na kleurherstel. Foto:
Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

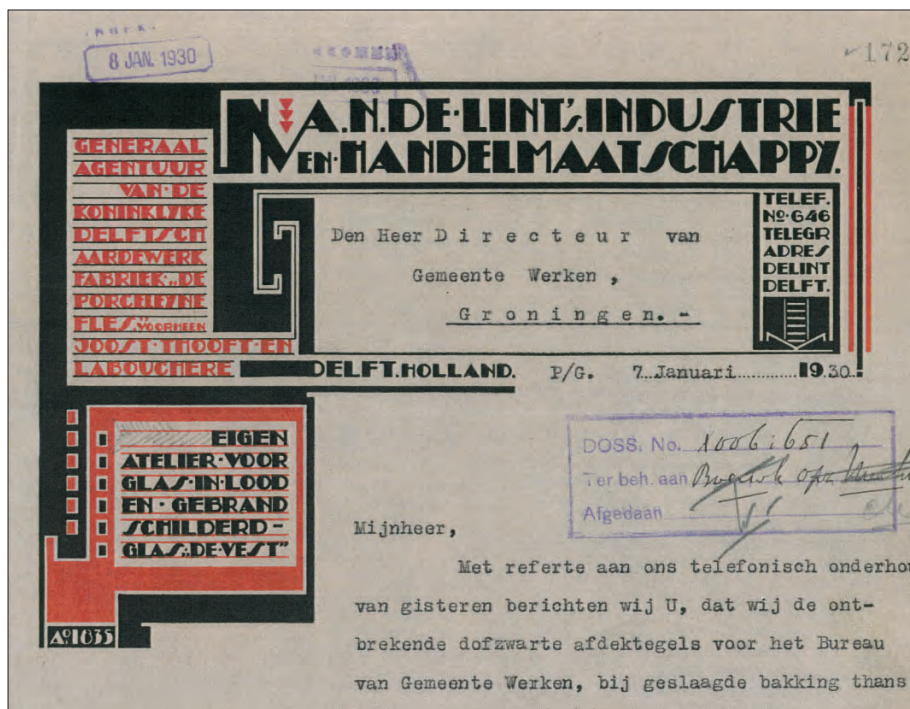
4. Gedempte Zuiderdiep 96 (RM)

In *Apropos* van 9 november 1990, het personeelsblad van de dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken, wordt trots melding gemaakt van de gereedkoming van de nieuwbouw van de dienst aan het Gedempte Zuiderdiep op nummer 98. De huisvesting van de dienst en zijn taakvoorgangers is al sinds 1862 op deze locatie gesitueerd, toen in een woonhuis het eerste kantoor werd ondergebracht. In 1883 werd dit uitgebreid met een gebouw in eclectische stijl, waarvan ondermeer de achtergevel bewaard gebleven is in Gedempte Zuiderdiep 96. Op het nog vrije perceel ten westen daarvan werd een jaar later de nieuwe school voor meisjesonderwijs van Mejuffrouw Birnie gebouwd.

Al in 1917 schreef directeur gemeentewerken J.A. Mulock Houwer aan het gemeentebestuur *Ons dienstgebouw is overvuld*. Deze klacht vond echter pas gehoor onder zijn opvolger H.P.J. Schut. De eerste plannen werden overigens niet goed ontvangen in de raad, omdat de nieuwbouw te klein zou zijn. Vervolgens werd een plan gemaakt door A.L. van Wissen, een bouwkundig medewerker van de dienst. In zijn ontwerp zijn de contouren van wat gerealiseerd zou gaan worden al herkenbaar: de hoekoplossing met de Ubbo Emmiusstraat, de poortingang en de integratie van het deels te slopen gebouw uit 1862.

Het uiteindelijk gerealiseerde ontwerp is van Siebe Jan Bouma, technisch ambtenaar derde klas bij de dienst. De nieuwbouw werd opgeleverd in 1929 en wordt alom gewaardeerd als een fraai voorbeeld van Amsterdamse School architectuur in Groningen⁶. Ondanks het beperkte budget zag hij kans enkele decoratieve elementen in het ontwerp op te nemen. De voorgevel en de gevel van de politiepost aan de Ubbo Emmiusstraat kregen beeldhouwwerk in syaniet van beeldhouwer Willem Valk. De tegelwerken en het sierijzerwerk in de trappenhuizen werden geleverd door het Delftse bedrijf A.N. de Lint's Industrie- en

6. Boon 1998, 24-25 en Raangs en Van Haaften 2000, 50-51.

Afb. 11. Brief uit 1930 over het afleveren van bouw materiaal voor Gedempte Zuiderdiep 96.

Collectie: RHC Groninger Archieven.

Handelmaatschappij (afb. 11). Dit bedrijf opereerde overigens ook als agent voor de bouwkeramiek van De Porceleyne Fles in Delft. De door Bouma ontworpen gebogen geometrische glas-in-loodvensters die bestemd waren voor de hal met trappenhuis werden geleverd door het bekende Groningse glasatelier Koster. Bouma ontwierp voor diezelfde hal een bijzondere lamp over de hoogte van drie verdiepingen (afb. 12).

In 1988 is het gebouw voor de voormalige Dienst Gemeentewerken beschermd als gemeentelijk monument. Na het gereed komen van de nieuwbouw van de dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken in 1990 werd gestart met een forse renovatie van het gebouw van Bouma. Hoewel het gebouw toen al op de gemeentelijke monumentenlijst stond, werd er erg onzorgvuldig mee omgesprongen. Zo werden bijvoorbeeld bijna alle stalen ramen vervangen door aluminium exemplaren en kon het gebeuren dat in het voorjaar van 1991 Bouma's speciaal voor het trappenhuis ontworpen lamp in de container met bouwafval verdween! Naspeuringen op diverse stortplaatsen door medewerkers van de afdeling monumenten mochten niet meer baten, de lamp kwam niet meer aan het licht.

In de jaren 2006 en 2007 kreeg het interieur van zowel de oud- als de nieuwbouw een onderhoudsbeurt. In dat kader is de kleurige afwerking van het interieur van het door Bouma ontworpen gebouw onderzocht⁷. Tot veler verrassing kwamen daarbij genoeg sporen van de oorspronkelijke kleurstelling tevoorschijn om deze opnieuw aan te kunnen brengen. Vervolgens ontstond het idee om aan de hand van de teruggevonden ontwerp tekening de lamp te reconstrueren. Als adviseur werd daarbij industrieel vormgever Hendrik Eikelboom aan-

7. Veldman en Veltman 2005.

Afb. 12. Gedempte Zuiderdiep 96, hal met door Bouma zelf ontworpen lamp.

Foto: S.J. Bouma, collectie RHC Groninger Archieven.

getrokken. De tekening van Bouma en oude foto's dienden als leidraad. Maten en een materiaalspecificatie ontbraken echter. Al snel werd duidelijk dat Bouma indertijd gebruik heeft gemaakt van allerlei bestaande elementen zoals buizen, sokken en ellebogen van gasleidingen, die nu niet meer allemaal te koop zijn. Ook was er een meevaller: de verlichtingsarmaturen met bollen waren afkomstig uit de catalogus van H.W. Gispén en zijn tegenwoordig nog steeds leverbaar. Het grootste probleem was om te achterhalen waar de kettingen en de jukken waar de armaturen aan moesten hangen, precies van gemaakt waren. Destijds is daarvoor waarschijnlijk óók gebruik gemaakt van bestaande materialen. Er is onder meer gezocht naar onderdelen die in gebruik waren bij het plaatselijk trambedrijf, maar dit leverde geen resultaat op. Er zat uiteindelijk niets anders op dan alle niet meer te leveren onderdelen zo goed mogelijk na te maken. Daar werd het project vanzelfsprekend niet goedkoper van.

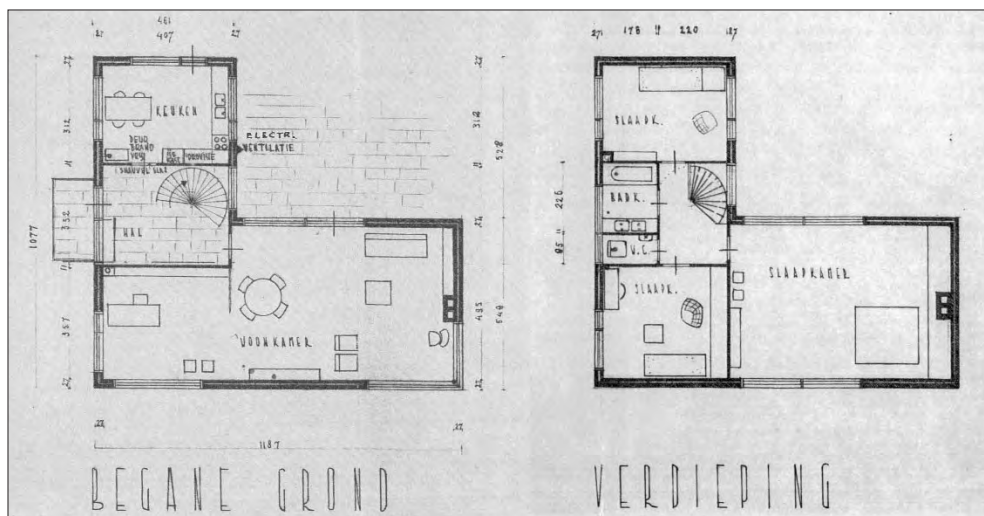
Hendrik Eikelboom kreeg de opdracht om het 8,60 m lange gevaarte te vervaardigen (afb. 13). Op 9 oktober 2008 is de nieuwe lamp door wethouder Frank de Vries opnieuw ontstoken (afb. 14). Het resultaat was verbluffend, het leek of de lamp nooit weg geweest was. De nieuwe lamp past naadloos in de omgeving van 1929, maar is met zijn tijd meegegaan en oogt toch modern, want hij is gemaakt met handen en materialen uit de 21e eeuw.

Afb. 13. Gedempte Zuiderdiep 96, de nieuwe lamp in wording in de werkplaats van Hendrik Eikelboom.
Foto: J. Eikelboom-Akkerman.

Afb. 14. Gedempte Zuiderdiep 96, wethouder Frank de Vries bij de ingebruikstelling van de nieuwe lamp naar oud ontwerp.
Foto: J. Eikelboom-Akkerman.

Afb. 15. Goeman Borgesiuslaan 157, plattegronden, detail tekening bouwaanvraag, oktober 1963, ingediend 19 december 1963. Tekening: bouwdoSSIers gemeente Groningen.

5. Goeman Borgesiuslaan 157 (GM)

Vlak voor kerst 1963 dient mevr. C.A. van Oven-Hansen een aanvraag in voor de bouw van een vrijstaand woonhuis met autobox aan de Goeman Borgesiuslaan. Het woonhuis zal bestaan uit een begane grond met een verdieping. Caty van Oven-Hansen, dochter van de Ploeg-kunstenaar Job Hansen, is kunstenares en interieur-architect. Het door haar ontworpen woonhuis, op te trekken in orangerode Enzelenzer tichels, is eenvoudig van opzet en structuur (afb. 15). Het valt vooral op door zijn kubistische vorm en de indeling van de gevel langs de Goeman Borgesiuslaan. De Schoonheidscommissie heeft aanvankelijk grote moeite met het ontwerp en voor realisatie moesten verschillende vrijstellingen worden verleend op de bouwverordening. Bijzonder is ook het venster op de noordwesthoek, dat van de noord- in de westgevel doorloopt, ogenschijnlijk zonder dat de verdiepingvloer in de hoek ondersteund wordt.

Bij de inventarisatie van de architectuur en stedenbouw uit de naoorlogse periode valt het pand op vanwege zijn voor die tijd unieke verschijningsvorm. In 2004 is het aangewezen als gemeentelijk monument. Op dat moment woonde de ontwerpster er zelf nog en was het nog ingericht met meubels uit de bouwtijd en door haarzelf ontworpen verlichtingsarmaturen (afb. 16). Het geheel vormde een *Gesamtkunstwerk*. Op de keuken en de badkamer na, was er sinds de bouw eigenlijk niets meer aan het pand veranderd (afb. 17).

Na vertrek van de ontwerpster is het pand in het voorjaar van 2007 te koop aangeboden. De conclusie van een bouwtechnisch onderzoek laat weinig aan duidelijkheid te wensen over: *“De opstal verkeert in slechte staat. Sloop en nieuwbouw achten wij het enige alternatief. Hierover moet wel contact opgenomen worden met de gemeente Groningen. Dit in verband met de monumentenlijst”*. De bij de verkoop ingeschakelde makelaar vraagt of de status van gemeentelijk monument van het pand afgehaald kan worden omdat hij anders niet weet hoe hij kandidaat-kopers moet adviseren.

Gelukkig blijken er toch liefhebbers te zijn die waardering hebben voor dit bijzondere gebouw. Met verschillende gegadigden is uitvoerig overlegd om dui-

Afb. 16. Goeman Borgesiuslaan 157, de woonkamer in 2003.

Foto: Marieke van der Heide, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 17. Goeman Borgesiuslaan 157, de keuken in 2003, met op de wand een mozaïek van Jo van Dijk.

Foto: Marieke van der Heide, collectie Dienst RO/EZ.

delijk te maken wat het instandhouden van dit monument betekent. Het pand is in opzet, materiaaltoepassing en detaillering zo kwetsbaar dat wijzigingen eigenlijk onbespreekbaar zijn, ook al heeft de begane grond zelfs geen toilet. Uiteindelijk komt het tot verkoop.

De nieuwe eigenaar laat opnieuw onderzoek doen naar de onderhoudstoestand. De uitkomst daarvan valt mee. Zo is het bijvoorbeeld niet nodig dat alle houten kozijnen en ramen worden vervangen. Wel zijn er forse problemen van bouwfysische aard. De kruipruimten blijken erg vochtig, met schimmelvorming als gevolg. Ook zijn er problemen in de dakconstructie als gevolg van condensatie. Het zijn eigenlijk vooroorlogse problemen die zijn ontstaan door een kennisleemte bij de architect. In de huidige tijd zijn ze goed oplosbaar.

In overleg met de restauratiedeskundige van de gemeente is het verrotte houtwerk zorgvuldig aangeheeld en zijn uiteindelijk alle technische gebreken opgelost. Instandhouding en herstel van oorspronkelijk materiaal, detaillering en kleurgebruik vormde daarbij het uitgangspunt. Om de woonkwaliteit van het huis te verbeteren is wel toestemming verleend om dubbele beglazing aan te brengen. Daar-

Afb. 18. Goeman Borgesiuslaan 157 na de herstelwerkzaamheden, gezien vanuit het noorden.

Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

mee samenhangend en ter voorkoming van condensvorming zijn ook de ventilatiemogelijkheden van het pand verbeterd. Voor het herstel van de twee schuiframen op de verdieping is nog geen oplossing gevonden. De grote glasplaten rollen op een systeem dat moet worden vervangen maar niet meer leverbaar is. De inrichting van de keuken en de badkamer zijn overigens wel aan deze tijd aangepast. Het buiten-schilderwerk dat was overgeschilderd met aluminiumverf is teruggebracht in de oorspronkelijke zwarte Sadolin beitsverf (afb. 18).

6. Marktstraat 12 (RM)

De Marktstraat bevindt zich in de 17e-eeuwse noordelijke uitleg van de stad. De straat loopt in het verlengde van de monumentale noordelijke gevelwand van de Ossenmarkt naar de Nieuwe Ebbingestraat. Je komt er niet snel toevallig terecht. Dat neemt niet weg dat er zeer voorname panden staan waaronder de voormalige ambtswoningen van de Commissaris van de Koningin en de bisschop.

De van oorsprong 17e-eeuwse straat raakt snel volgebouwd, in tegenstelling tot grote delen van diezelfde Hortusbuurt. Op de kaart van Haubois zien we dat ter plaatse van Marktstraat 12 een L-vormig pand staat. Op de kadastrale minuut van circa 1830 is de plattegrond van dit pand vrijwel vierkant geworden, wat overeenkomt met de huidige situatie. Een tekening van de voorgevel uit het derde kwart van de 19e eeuw laat duidelijk zien dat hier een ouder pand achter schuilt. Dit kunnen we opmaken uit de asymmetrische gevelindeling waarbij twee vensters bovendien minder hoog zijn omdat zich hieronder een kelder bevond⁸. In 1906 is de voorgevel vernieuwd in art-nouveaustijl. Daarbij werd de kelder

8. Tel en Wiers 2003, 37-38.

Afb. 19. Marktstraat 12, voorgevel met origineel voegwerk in 1993. Foto: Rita Overbeek, collectie Dienst RO/EZ.

uitgediept en kon de voorgevel geheel symmetrisch worden gemaakt. Het dak met hoekschorstenen bleef daarbij gehandhaafd. Een groot deel van de binnenafwerking, zoals stuc-plafonds, deuren en de trapbaluster zijn toen eveneens vernieuwd in art-nouveaustijl⁹.

Het nieuwe front geeft het pand op het eerste gezicht nog meer het aanzien van een dorpspastorie dan het al had. Je zou het daarom niet zo snel in de voorname Marktstraat verwachten. De voorgevel is echter buitengewoon zorgvuldig en met grote aandacht voor het detail gemaakt. De natuurstenen onderdelen, de versierde boogtrommels, de rijk bewerkte hardhouten dubbele voordeur met bovenlicht en het verfijnde metselwerk verraden groot vakmanschap (afb. 19). Dat geldt ook voor het smeedijzeren hek.

Dit gave beeld werd ruw verstoord toen de eigenaar zonder overleg met de gemeente opdracht had gegeven om het voegwerk dat plaatselijk gebreken vertoonde, geheel te vernieuwen. De bestaande voeg is daarbij met hiervoor ongeschikt gereedschap grof verwijderd (afb. 20 en 21). Toen een inspecteur van bouw- en woningtoezicht poolshoogte kwam nemen, was het grootste deel van de gevel al onder handen genomen. Het werk is direct stil gelegd. Een legalisatie-aanvraag op grond van de Monumentenwet om ook het resterende voegwerk te mogen verwijderen, kon niet worden gehonoreerd. In overleg met betrokkenen is het beschadigde geveldeel vervolgens zo goed mogelijk bijpassend opnieuw gevoegd. Dit kon niet voorkomen dat er nu een groot verschil bestaat tussen de fijne oorspronkelijke voeg en het veel grovere nieuwe werk.

Ondanks waarschuwingen, voorlichtend brochuremateriaal en het feit dat het verboden is voegwerk te vernieuwen zonder vergunning, wordt historisch voegwerk dikwijls onoordeelkundig verwijderd. Goed bedoeld, of omdat men het pand 'mooi' wil maken, wordt menig monument zo van zijn oorspronkelijke voegwerk ontdaan zonder dat dit op tijd kan worden gesignaleerd.

9. Tel 2002.

Afb. 21. Marktstraat 12, het *corpus delictum*.

Foto: Peter Petersen, collectie Dienst RO/EZ

Afb. 20. Marktstraat 12, gemetselde boog boven venster met nog gave voeg (rechts) en verwijderde voeg met beschadigde steen (links).

Foto: Peter Petersen, collectie Dienst RO/EZ.

Oorspronkelijk voegwerk heeft dikwijls de verfijning die bij het metselwerk uit een bepaalde periode hoort. Een voorbeeld hiervan zijn de heel dunne voegen, zoals we die bijvoorbeeld ook uit de 18e eeuw kennen, die alleen tijdens het metselen kunnen worden gemaakt door de voeg direct af te werken. Dit in tegenstelling tot de huidige werkwijze, waarbij de voegen na het metselen worden uitgekraab en pas dagen later afgewerkt worden. In de eerste situatie bestaat de voeg tot aan de rand uit een homogene massa, in het tweede geval zit er altijd een potentieel breukvlak op de grens tussen metselspecie en voegspecie. Die later ingezette voeg zit vooral bij reparatiewerk veel minder goed dan de homogene voeg. Na de eerste keer herstellen, zal het probleem van loszittend voegwerk zich op die plaatsen regelmatig herhalen. Het komt niet voor dat oorspronkelijk voegwerk van een hele gevel los zit. Meestal is dit alleen op enkele plaatsen het geval en dan wordt door eigenaar en voegbedrijf al snel de conclusie getrokken dat 'alles er maar uit moet' in plaats van contact op te nemen met een restauratiedeskundige en te besluiten voegwerk alleen plaatselijk te herstellen. Dit is jammer, want eigenaren doen hiermee niet alleen het monument, maar ook zichzelf tekort.

7. Martinikerkhof 26 / Sint Walburgstraat 1, Pictura (RM)

Het perceel op de hoek van de Sint Walburgstraat en het Martinikerkhof was onderdeel van de zogenaamde Appelhof van de Sint Walburgkerk. De bebouwing vindt zijn oorsprong vermoedelijk in een van de huizen die hier aan het eind van de middeleeuwen voor geestelijken zijn gebouwd. In 1603 gaat het over in particuliere handen. Het huidige gebouw bestaat uit verschillende onderdelen waarvan de bouwgeschiedenis nog niet geheel is ontrafeld. Het grootste deel dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de 17e eeuw. In 1767 wordt het ingrijpend verbouwd. Daarbij krijgt het in grote lijnen zijn huidige opzet, inclusief de zogenaamde herenkamer waarvan het interieur in 2008 is gerestaureerd.

In 1934 komt het Kunstlievend Genootschap Pictura door een schenking van bestuurslid mr. F.F. Beukema in het bezit van het gehele pand. Het gebouw wordt bestemd als en verbouwd tot woning met zaalruimten. Om goede expositieruimtes te creëren moest het pand door de architecten Kuiler en Drewes aanzienlijk worden verbouwd. De aanpassingen bestonden uit het gedeeltelijk verhoogen van het gebouw, het wijzigen van de kapconstructie en het veranderen van de gevel aan de zijde van het Martinikerkhof waarbij op één na alle vensters op de verdieping werden dichtgemetseld. De nieuwe kap kreeg metalen spanten en

Afb. 22. Martinikerkhof 26, detail van tekening van de verbouwing in 1934. Zuidgevel met aan de rechterzijde de drie vensters van de herenkamer. Tekening: bouwdoSSIers gemeente Groningen.

een asymmetrisch dak dat aan de noordzijde was voorzien van glas ten behoeve van daglichttoetreding in de grote nieuwe expositiezaal op de verdieping.

Ook de indeling van de begane grond onderging wijzigingen. De oude schelwe trappen die evenwijdig aan de gangen waren geplaatst, werden verwijderd. Ter plaatse van een open binnenplaats werd met gebruikmaking van oude monumentale onderdelen een nieuw trappenhuis gebouwd. De indeling van de begane grond werd enigszins aangepast ten behoeve van de woning.

De in 1768/'69 op de zuidoost hoek uitgebouwde herenkamer bleef in opzet ongewijzigd. Omdat het daarachter gelegen privaat werd opgeruimd, verdween hier in 1934 wel de laatste originele raamroeden indeling (afb. 22). Het venster werd aan de andere reeds eerder gewijzigde empire zesruits ramen aangepast.

In 1963 werden onder leiding van ir. A. van Linge in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. Nergens is vastgelegd wat toen precies onder handen is genomen.

In 1990 zijn er opnieuw plannen voor een restauratie, maar het duurt tot 2004 voordat er concrete stappen kunnen worden gezet. De plannen betreffen vooral de restauratie en herinrichting van de herenkamer. Deze kamer en zijn toegang met zijn rococo-versieringen oogt 18e-eeuws en dat was ook zeker de bedoeling. Maar bij nadere beschouwing blijken veel interieur elementen toch uit de 19e eeuw te dateren. Het 'stuc'-plafond blijkt uit een linnen ondergrond met houten ornamenten en kartonnen lijsten te bestaan. Uit de tweede helft van de 18e eeuw komen in ieder geval de toegangsdeur met omlijsting, de binnenluiken, de schouw (mogelijk later geplaatst), de omlijsting van de spiegel, de houten strikken en guirlandes en de betimmering met kwartronde hoeken. De binnen ornamentiek van het plafond, de krullen in het lijstwerk, de klok met zijn vergulde zonnestrallen en dergelijke moeten echter in de 19e eeuw worden

Afb. 23. Martinikerkhof 26, interieur herenkamer vóór restauratie in 2008.

Foto: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 24. Martinikerkhof 26, interieur herenkamer na restauratie in 2008. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

gedateerd. In het interieur van de herenkamer is dus sprake van een curieuze mix van rococo en neo-rococo. Dankzij informatie van het voormalige beheerdersechtpaar dat van 1958 tot 1981 in het pand heeft gewoond, weten we onder meer dat bij hun komst het houtwerk van de herenkamer grijsgroen met beige was geschilderd en de vlakken van vrij donker gebloemd behang waren voorzien. Volgens hen kreeg het interieur in 1963 de afwerking van vóór de restauratie in 2008: wit geschilderd houtwerk met in goud gehoopte ornamenten en een gele bespanning (afb. 23)¹⁰.

Uit kleuronderzoek door restaurateur-decorateur Bert Jonker uit Zwolle in 2004 werd duidelijk dat de grijsgroene afwerking vermoedelijk in 1934 is aangebracht. Daaronder kon als enige afwerking een rode mahonie imitatie op het

10. Frieling en Verkerk 2004, 13-20.

houtwerk worden vastgesteld, met bladgoud op de lijsten en de ornamenten¹¹. Deze moet er dus al heel lang opgezeten hebben. Op grond hiervan is besloten om deze afwerking in gereconstrueerde vorm terug te brengen en als uitgangspunt te nemen voor de verdere aankleding van de kamer. Daarbij passend is een blauwe zijdedamast bespanning gezocht, die op traditionele wijze op het bestaan- de rachelwerk is aangebracht (afb. 24).

8. Peperstraat 20-22, Pepergasthuis (RM)

Het Pepergasthuis is in 1405 gesticht en gewijd aan Sint Gertrudis, de beschermvrouwe van de reizigers. Het werd opgericht in de zuidoosthoek tegen de muur van de middeleeuwse stad, niet ver van de Oosterpoort, om arme pelgrims voor enkele nachten onderdak te bieden. Daarnaast woonden er in het gasthuis armen en zieken. Toen de pelgrims na de Reductie van 1594 definitief wegbleven, werd huisvesting van bejaarden de belangrijkste taak. Daartoe werd het tussen 1635 en 1640 uitgebreid met een tweede hof. De laatste uitbreiding is de 19e-eeuwse vleugel aan de oostzijde van de tweede hof. In de jaren 1989-1991 vond een grote restauratie plaats.

Afb. 25. Pepergasthuis weergegeven door J. Bulthuis, aquarel uit 1786. Collectie: RHC Groninger Archieven.

Na de restauratie telt het gasthuis 29 wooneenheden, een regentenkamer en een kapel. De kerkzaal ligt aan de noordzijde van het complex met de westgevel aan de Peperstraat. Van het gasthuis zijn twee oude afbeeldingen bekend, beide vanaf de Peperstraat gezien. De oudste toont het complex ogenschijnlijk vóór de uitbreiding en de plaatsing van de nieuwe toegangspoort in 1640. De aquarel van Bulthuis uit 1786 (afb. 25) geeft de uitbreiding, de nieuwe poort en het 17e-eeuwse torentje weer zoals we het nu nog kennen.

In de 17e en de 18e eeuw is de kerkzaal respectievelijk in oostelijke en westelijke richting uitgebreid. In 1834 lieten de voogden de gevel aan de Peperstraat herbouwen, vermoedelijk werd toen ook de zuidgevel van de kerk bepleisterd¹².

11. Jonker 2002.

12. Van der Werff 2005, 24-25.

Afb. 26. Pepergasthuis, zuidgevel kerk na herpleistering. Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

Door het aanbrengen van de gietijzeren vensters kreeg de zuidgevel een geheel ander aanzien. Ook het interieur van de kerkzaal en het orgel werden aan de smaak van de tijd aangepast. Alleen de 17e-eeuwse preekstoel en het doophek werden in de nieuwe inrichting gehandhaafd.

De grote restauratie van het complex in 1989-1991 had primair betrekking op de verbetering van de woonkwaliteit van de oorspronkelijke eenkamerwoningen. Daarnaast werd omvangrijk achterstallig onderhoud aan de overige gebouwen uitgevoerd. Daarbij werd ondermeer de zuidgevel van het kerkgebouw ontleisterd. Om de bouwsporen uit het verleden zichtbaar te laten, is toen vervolgens besloten om de gevel niet opnieuw van een pleisterlaag te voorzien. Het zichtbare resultaat daarvan was een gehavende baksteen schil met daarin grotendeels ingehakte gietijzeren ramen¹³. De afgehakte baksteen van de zuidgevel nam echter, zoals te voorzien was, als een bloempot water op. Dit zorgde aan de binnenzijde van de kerk voor grote vochtproblemen met loslatend binnenpleisterwerk als gevolg. In 2008 is daarom besloten de buitengevel weer opnieuw te bepleisteren (afb. 26). Het beschadigde binnenpleisterwerk moest vervolgens ook geheel worden vervangen.

De kerkzaal bezit een Van Oeckelen-orgel uit 1862 dat in een eerder stadium is geresatureerd. De lekke magazijnbalg van het orgel werd in 2008 eveneens gerepareerd.

9. S.S. Rosensteinlaan 22, Gereformeerde Oosterkerk (RM)

De gereformeerde Oosterkerk is in de jaren 1927-1929 gebouwd naar ontwerp van de Groningse architecten Kuiler en Drewes. Het markante kerkgebouw

13. Zie voor afbeelding het jaarverslag bouwhistorie, elders in dit jaarboek.

Afb. 27. Gereformeerde Oosterkerk, interieur vóór kleurherstel.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 28. Gereformeerde Oosterkerk, interieur na het kleurherstel.

Fotomontage: Jan Piet de Ruiter.

met aangebouwde pastorie heeft in 2003 aan de buitenzijde zijn oorspronkelijke kleuren teruggekregen¹⁴.

De kerk heeft de tand des tijds goed doorstaan en is vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven. Alleen het interieur heeft enkele wijzigingen ondergaan. Zo werd uit het liturgisch centrum het doophek verwijderd. Tevens is bij onderhoudswerkzaamheden in het midden van de vorige eeuw veel voor de bouwtijd karakteristiek triplex vervangen door hardboard. Dit triplex bleek op diverse plaatsen in het gewelf namelijk compleet door de houtworm te zijn opgevreten. Men veronderstelde toen dat bij de bouw was bezuinigd door inferieure materialen zoals triplex toe te passen. Ook de voor die tijd gebruikelijke toepassing van anilieverf werd als bezuinigingsmaatregel bestempeld. In de geest van die tijd werd het interieur in grijswitte tinten geschilderd om de ruimte een naoorlogse lichtere uitstraling te geven (afb. 27). Hierdoor verdween de samenhang in de ruimtelijke beleving van het interieur als onderdeel van het oorspronkelijk ontwerp.

In 2003 is door Lammert Muller onderzoek uitgevoerd naar de oorspronkelijke kleurige afwerking. Dit was niet eenvoudig omdat de oorspronkelijke aniline-verven grotendeels in de latere grijswitte verflaag waren opgelost. De oorspronkelijke groene kleur bleek echter aan de onderzijde van de zittingen van de banken nog aanwezig. De oorspronkelijke rode kleur op de deuren met zwarte omlijsting bleek bovendien nog onveranderd aanwezig in de kelder. Een grote verrassing was de oorspronkelijke kleurstelling van het orgelfont. Het orgel uit 1927, geleverd door de firma Valckx en Van Kouteren, heeft een front van zinken

14. Raangs en Van Haaften 2004, 67.

Afb. 29. Gereformeerde Oosterkerk, tijdens de herstelwerkzaamheden aan de dakruiter.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

pijpen in een schijnkas van plaatmateriaal. De frontpijpen bleken oorspronkelijk beschilderd te zijn met aluminiumverf en de kas bleek een diepe zwartblauwe kleur te hebben gehad. De teruggevonden kleurstelling in het interieur is opnieuw aangebracht (afb. 28). De kleuren harmoniëren goed met het glas in lood en de gele wandtegels in de trappenhuizen. Het interieur heeft daarmee een metamorfose ondergaan.

Naast de aanpak van het interieur is overigens de dakruiter van nieuwe leien en een installatie voor bliksemafleiding voorzien. Met name voor de steigerbouwer was dit een uitdagende opdracht (afb. 29).

10. Stationsplein 4, Hoofdstation (RM)

Bij de restauratie van het exterieur van het stationsgebouw en de stationshal kort voor de laatste eeuwwisseling is de buitenzijde van het gebouw geheel opnieuw geschilderd¹⁵. De discussie over het herstel van de kleurige afwerking kwam toen te laat op gang, waardoor reconstructie van de oorspronkelijke situatie niet meer mogelijk was.

De kleurige afwerking van het interieur is gebaseerd op de laat 19e-eeuwse situatie met zware donkere kleuren zoals de bruinrode geïmiteerde houtafwerking, de relatief donkere oranjebruine plafonds en de warm-rode wanden in de 2e klas restauratie. Deze kleurgeving past bij het originele glas in lood, de tegeltableaus en de orangerode baksteen waaruit het gebouw is opgetrokken.

Onderzoek naar de kleurige afwerking van de buitenzijde van het station leverde onvoldoende informatie op om een betrouwbaar beeld te kunnen vormen over de oorspronkelijke afwerking. Foto's uit de tijd van de bouw laten zien dat de kozijnen aanvankelijk een lichte afwerking hadden. Dit moet een grondverf-

15. Raangs en Van Haaften 2000, 56-57 en Van Bakel 2000, III-II18.

Afb. 30. Hoofdstation, kort voor oplevering, houtwerk in donkere kleuren.

Foto: J.G. Kramer, collectie: RHC Groninger Archieven.

laag zijn geweest, want toen het gebouw werd opgeleverd was het met donkere kleuren afgewerkt (afb. 30).

Bij de aanleg van het Stadsbalkon met de daaronder gesitueerde fietsenstalling moest de monumentale metalen luifel boven de hoofdtoegang tijdelijk worden verwijderd. Bij de demontage werd hierop een dieprode kleur aangetroffen die de oorspronkelijke kan zijn geweest (afb. 31). In overleg met de eigenaar is

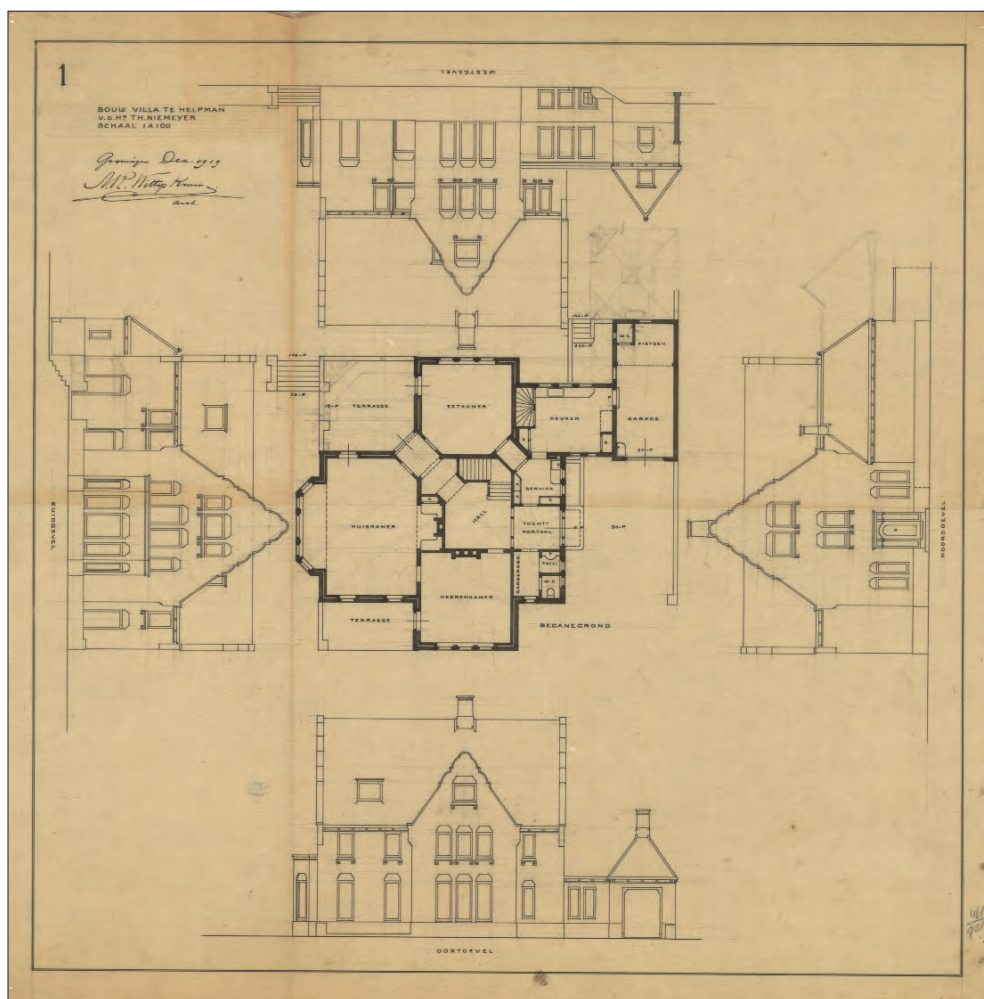

Afb. 31. Hoofdstation na kleurherstel. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

besloten de luifel na terugplaatsing in dit rood te schilderen. Toen bleek dat het resultaat hiervan goed harmonieerde met de uitstraling van het gebouw is nagegaan of het mogelijk was om deze kleur een rol te laten spelen bij de afwerking van het héle gebouw. Hierbij heeft de eerder genoemde foto een belangrijke rol gespeeld, omdat het kleuronderzoek hier onvoldoende informatie over had opgeleverd. Het uiteindelijk toegepaste kleurenschema is in opzet hetzelfde als bij de pastorie van de Sint Jozefkerk, met dien verstande dat de paarse dodekop bij het stationsgebouw is gecombineerd met rode ramen.

11. Verlengde Hereweg 179, villa De Kloosters (RM)

Voor de tabaksfabrikant Theodorus Niemeijer werd tussen 1919-1921 een riante villa aan de Verlengde Hereweg gebouwd naar een ontwerp van architect A.R. Wittop Koning (1878-1961). De architect, aanvankelijk werkzaam bij de befaamde architect K.P.C. de Bazel, begon in 1917 een architectenpraktijk in de stad Groningen. Wittop Koning heeft een aantal karakteristieke bouwwerken in de stad nagelaten, onder meer De Faun op de hoek Zuiderdiep/Herestraat, het

Afb. 32. Verlengde Hereweg 179, ontwerptekening van architect Wittop Koning. Collectie: RHC Groninger Archieven.

Afb. 33. Verlengde Hereweg 179, behang uit een van de kinderkamers.

Foto: collectie Dienst RO/EZ.

Coendershuis aan de zuidzijde van de Grote Markt en enkele villa's aan de Verlengde Hereweg. Hij was eveneens betrokken bij belangrijke restauraties van middeleeuwse kerken in de provincie, waaronder die van Harkstede, Stedum (her-restauratie), Loppersum en Appingedam. Ook was hij belast met de restauratie van de Menkemaborg in Uithuizen. Na de oorlog speelde hij als districts-hoofd Monumentenzorg bij het opruimen van de ruïnes van de verwoeste bebouwing van de Grote Markt een belangrijke rol¹⁶. De ontwerpen van Wittop Koning dragen vooral het karakter van de Delftse School, de bouwstijl die teruggrijpt naar de traditionele vormtaal die is ontleend aan de vaderlandse bouwtraditie. Dit komt ondermeer tot uiting in de toepassing van sober metselwerk met vlechtingen, hoge daken met imposante schoorstenen en accenten in natuursteen.

De villa aan de Verlengde Hereweg is gebouwd op een ruim, vanwege de Hondsrug iets aflopend perceel. De landschappelijke situatie nodigde uit tot het ontwerpen van een fraai landhuis met een goed doordachte indeling met verschillende terrassen (afb. 32). Naderhand is de aangebouwde garage uitgebreid

Afb. 34. Verlengde Hereweg 179 na kleurherstel. Foto: Lex van der Zwaag, Cor Buist Schilders.

16. Zie artikel 'Ruïnes op de Grote Markt', elders in dit jaarboek.

met een zogenaamde herenkamer. Het huis werd luxueus ingericht met parketvloeren in diverse patronen, dito natuursteen vloeren en lambriseringen van geglaazuurde tegels.

Bij de overdracht was de bouwkundige staat van het huis achterstallig. Zo bleek dat de nog uit de bouwtijd daterende installaties compleet moesten worden vervangen. Hetzelfde gold voor de dakpannen. Tevens moesten op diverse plaatsen in en om huis omvangrijke herstellingen worden uitgevoerd aan metsel- en timmerwerk. Daarnaast zijn enkele in de loop der tijd ontstane storende verminderingen ongedaan gemaakt. Bij de werkzaamheden is op verschillende plaatsen behangsel uit het verleden tevoorschijn gekomen. In de vroegere jongenskamer werd bijvoorbeeld behangselpapier aangetroffen met afbeeldingen van auto's die rond de bouwtijd van het huis gangbaar waren (afb. 33).

Na het wegwerken van achterstallig onderhoud is het buitenschilderwerk weer in zijn oorspronkelijke kleuren teruggebracht. Uit kleuronderzoek ter plaatse bleek dit crème-wit voor de ramen en donkergroen voor de kozijnen te zijn, hetgeen ook verwacht mocht worden. De karakteristieke vensterluiken waren groen met rode velden (afb. 34).

12. Vismarkt 40 (RM)

De zuidwand van de Vismarkt werd tot in de 19e eeuw gedomineerd door panden met topgevels. Inmiddels zijn de meeste toppen verdwenen. Vismarkt 40, gelegen op de hoek met de Haddingestraat, heeft zijn fraaie enorme klok-

Afb. 35. Vismarkt 40, voorgevel rond 1900 met ook toen niet ingevulde medaillons.

Foto: J.G. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven.

gevel echter behouden (afb. 35). Uit bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat het pand in aanleg vermoedelijk uit de 14e eeuw dateert, maar dat zijn huidige massa en opzet het resultaat zijn van een ingrijpende verbouwing in de 16e eeuw. Zijn uiterlijke verschijningsvorm ontleent het pand echter aan een modieuze transformatie in de 18e eeuw.

Uit de 16e eeuw dateren nog belangrijke delen zoals het grootste deel van het casco met de kelders, de balklagen van de verdiepingen en de kapconstructies. De fraaie klokgevel met bekroning en de monumentale omlijsting van de ingang met stoepbanken en de bepleistering van de gevel langs de Haddingestraat dateren uit de 18e eeuw (gedateerd in de hoekblokken 1723). Ook de indeling en een groot deel van de inrichting van het huis dateren nog uit de 18e eeuw¹⁷.

Afb. 36. Vismarkt 40, in 2008 aangetroffen verfresten op de medaillons. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Bij het onderhoud van het buitenschilderwerk kwam de vraag naar voren hoe om te gaan met de schamele resten van de beschildering in beide medaillons in het topstuk van de klokgevel. De aangetroffen verfresten dateren vermoedelijk uit de tijd dat verzekeringsmaatschappij De Nederlanden van 1845 in het pand gehuisvest was (1906-1976). Het locale agentschap van de nationaal opererende firma werd in de wapenschilden gesymboliseerd door een tweekoppige adelaar met het Groningse stadswapen (links) en de Nederlandse Leeuw (rechts). De verfresten waren echter zo fragmentarisch dat ook hiervan een complete reconstructie zou moeten worden gemaakt (afb. 36). Conservator E. Knol van het Groninger Museum en historicus R. Alma kwamen met het voorstel om de wapenschilden van het echtpaar Daniel Henri l' Argentier du Chesnoy en Elysabeth Petronella Lewe van Aduard aan te brengen. Dit echtpaar was immers de opdrachtgever van de grote verbouwing in 1723, waarbij de klokgevel is aangebracht. Dat zou resulteren in drie gouden kandelabers op een blauwe achtergrond (links) en een rode leeuw op een

17. Van der Hoeve en Bastmeijer 1998, 38-39.

gouden achtergrond (rechts). Ondanks een in het vooruitzicht gestelde subsidiebijdrage kon het voorstel helaas niet worden uitgevoerd omdat de eigenaar hier niet aan mee wilde werken. De medaillons zijn nu zwart geschilderd.

13. Westerkade 15, tegeltableau De Kaasdragers (GM)

Pakhuis Bremen is in 1891 gebouwd als graanpakhuis voor de firma Wijnne. De kwartronde voorgevel in een ambachtelijk-traditionele bouwtrant markeerde toen de oksel van de Westerhaven (afb. 37), die toen nog volop als zodanig in bedrijf was. Na de Tweede Wereldoorlog is het in opdracht van de Groningse Kaasexport en Handelonderneming De Lauwers door J.W. Heeringa verbouwd tot kaaspakhuis met kantoren. In 1950 vroeg de eigenaar toestemming om het gebouw geheel wit te mogen schilderen om ongewenste opwarming in de zomer tegen te gaan. Het verzoek werd afgewezen omdat het stadsbeeld zou worden geschaad. Na aandringen geeft de gemeente in 1951 alsnog toestemming, maar de werkzaamheden zijn gelukkig nooit uitgevoerd. Uit die tijd dateert ook het tegeltableau De Kaasdragers van kunstenaar en keramist Anno Smith (1915-1990). Smith stapte na een timmermansopleiding op de ambachtsschool over naar Academie Minerva waar hij ondermeer les kreeg van Willem Valk. Na zijn opleiding was hij vanaf 1937 vooral werkzaam als pottenbakker. Later legde hij zich steeds meer toe op het maken van geveldecoraties. Bij de wederopbouw en de uitbreiding van het na-oorlogs Groningen was er veel behoefte aan verfraaiing van de vele nieuwe functionalistische gebouwen. Tal van flats, scholen en andere gebouwen uit die tijd zijn versierd met een tegeltableau van Anno Smith. Niet alleen in Groningen trouwens, in heel Noord-Nederland zijn ze te vinden. Het tegeltableau De Kaasdragers werd gesitueerd in de vensterzone die na de oorlog op de begane grond is aangebracht.

Afb. 37. Westerhaven rond 1900, met in de oksel het pakhuis Bremen. Foto: P. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 38. Westerkade 15, De Kaasdragers in fragmenten, deels aan gruzelementen.

Foto: Ebo Zaagman, collectie Dienst RO/EZ.

Rond 1980 raakt het inmiddels bouwvallig geworden pakhuis zijn functie kwijt en wordt het verbouwd tot een complex met zelfstandige kantoreenheden. De talloze houten luiken maakten daarbij plaats voor ramen en de centrale as werd voorzien van een voor die tijd moderne open pui. Eind jaren tachtig van de vorige eeuw is het gebouw – ondanks de recente verbouwing – aangewezen als gemeentelijk monument.

Afb. 39. Westerkade 15. De Kaasdragers na restauratie. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

In 2002 bleek het tegeltableau plotseling verdwenen. De eigenaar had hier naar eigen zeggen opdracht toe gegeven omdat 90% los zat als gevolg van heiverkzaamheden voor de parkeergarage annex winkelcentrum Westerhaven. Dit was nieuwe informatie voor de gemeente. Overigens bleek uit de nog aanwezige restanten dat een deel van het tableau op ondeskundige wijze was losgebikt, waardoor forse schade aan het kunstwerk was ontstaan (afb. 38). De eigenaar was uiteindelijk bereid het tableau met een subsidie van de gemeente te laten restaureren maar wilde het graag in het interieur van het gebouw opnemen om de gevel zo veel mogelijk open te kunnen maken als winkelpui. De gemeente vond dat het tableau voor iedereen zichtbaar moest blijven en was daarom alleen bereid mee te werken aan verplaatsing binnen de zone van de pui. Na jaren touwtrekken zijn de losse fragmenten door Koninklijke Tichelaar Makkum geplakt en gerestaureerd. Daarbij moesten 33 stukken nieuw worden bijgemaakt. Sinds september 2008 is De Kaasdragers weer terug op de Westerhaven (afb. 39).

Als de eigenaar zijn probleem direct aan de gemeente had voorgelegd en niet op eigen houtje was begonnen, was veel leed voorkomen. De loszittende tegels waren dan door een deskundige voor een fractie van de nu gemaakte kosten opnieuw vastgezet, maar dan had het tableau natuurlijk wel nog op zijn originele plaats gezeten.

Literatuur

- Bakel, A. van, 'Plafonds van papier in het hoofdstation NS' in: *Hervonden Stad* 5 (2000), 111-118.
- Blouw, P.H. en S. Klavervijk, *Gas en licht rondom de Martini*. Bedum, 1992.
- Boon, A., 'Jaarverslag restauraties in 1997' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 19-28.
- Frieling, S.B. en J.M. Verkerk, *19e Eeuwse herenkamer in 'Pictura'* (rapport), 2004.
- Hoeve, J. van der en A. Bastmeijer, 'Jaaroverzicht van bouwhistorisch onderzoek in 1997' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 29-40.
- Jonker, B., *Interieur vergaderzaal en gang Pictura St. Walburgstraat 1 Groningen* (rapport), 2002.
- Ploeg, K. van der, 'Het monumentale werk' in: M. van der Wal, W. Koops en K. van der Ploeg, *Johan Dijkstra 1896 - 1978*. Zwolle/Groningen, 1996, 153-186.
- Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000), 47-58.
- Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 2001' in: *Hervonden Stad* 7 (2002), 55-72.
- Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 2002' in: *Hervonden Stad* 8 (2003), 51-64.
- Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 2003' in: *Hervonden Stad* 9 (2004), 53-70.
- Smit, F., *Illustre School, Het academiegebouw, historisch hart van academisch Groningen*. Groningen, 2006.
- Tel, T., *Marktstraat 12* (Bouwhistorische verkenning gemeente Groningen). Groningen, 2002.
- Tel, T. en H. Wierts, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2002' in: *Hervonden Stad* 8 (2003), 33-50.
- Veldman, K. en J. Veltman, *Kleuronderzoek in de Oudbouw van de Dienst RO/EZ Groningen, Gedempte Zuiderdiep 96* (rapport), 2005.
- Werff, E. van der, *Sint Geertruidsgasthuis, 1405-2005*. Groningen, 2005.